

A Critical Analysis of the Structure and Content of the Entry “Raj’a” in the Encyclopaedia of Islam *

Mohsen Nouraei ¹ and Seyyedeh Farnaz Ettihad ²

Abstract

Raj’a, referring to the resurrection of certain deceased individuals during the arrival of Imam Mahdi (a.s.), constitutes a core belief within Shi’a Islam. Despite the attention given to various Shi’a doctrines by Orientalists, scholarly research on the concept of Raj’a remains limited. Etan Kohlberg’s article “Radja” in the Encyclopaedia of Islam published by Leiden represents one of the few independent works by Orientalists addressing this topic. This descriptive-analytical study offers a critique of the aforementioned entry. The findings from this research reveal multiple deficiencies in the article, including: the absence of definitions for both the literal and terminological meanings of Raj’a, the conflation of the terms “Rafidi” and “Shi’a,” an insufficient exploration of Quranic verses pertaining to Raj’a, incomplete in-text citations, inadequacies in conveying the prevalent understanding of Raj’a within Shi’a thought, and a lack of engagement with both theological and primary Shi’a sources concerning Raj’a. The results of this study are applicable in contemporary Orientalism studies as well as in Quranic and Shi’a theological studies.

Keywords: Raj’a, Etan Kohlberg, Encyclopaedia of Islam, Shi’a and Rafidi, Theology.

*. **Date of receiving:** 29-09-2023; **Date of correction:** 15-01-2024; **Date of approval:** 09-05-2024.

1. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences - Allameh Hassanzadeh Amoli Faculty of Theology and Islamic Studies - Mazandaran University, Babolsar, Iran (Corresponding Author): m.nouraei@umz.ac.ir

2. Ph.D. Candidate of the Department of Quran and Hadith Sciences - Allameh Hassanzadeh Amoli Faculty of Theology and Islamic Studies - Mazandaran University, Babolsar, Iran: s.ettihad08@umail.umz.ac.ir

بررسی انتقادی ساختار و محتوای مدخل «رجعت» در دائرةالمعارف اسلام*

محسن نورائی^۱ و سیده فرناز اتحاد^۲

چکیده

رجعت به معنای زنده شدن برخی از مردگان در زمان ظهور امام زمان (عج) از اعتقادات ضروری شیعیان است. هرچند مستشرقان به بررسی اعتقادات متنوعی از شیعیان دست یازیدند؛ اما درباره رجعت پژوهش فراوانی از ایشان در دسترس نیست. مقاله انگلیسی «Radja» نوشته اتان کولبرگ در دائرةالمعارف اسلام لیدن (The Encyclopaedia of Islam) از معدود نوشته های مستقل و قابل توجه از مستشرقان در این باره است. پژوهش پیش رو با روش توصیفی - تحلیلی، مدخل مذکور را به نقد نشسته است. نتیجه پژوهش شماری از کاستی های این مقاله را نمایان کرد که مهمترین آن عبارت اند از: ارائه نکردن معنای لغوی و اصطلاحی رجعت، خلط دو اصطلاح رافضی و شیعه، نبود تتبع در ارائه آیات مرتبط با رجعت، نبود ارجاع درون متنی کامل، کاستی در ارائه معنای رایج رجعت در شیعه و نداشتن مراجعه کافی به منابع کلامی و نیز منابع اصیل شیعی درباره رجعت. نتیجه مقاله حاضر در مطالعات استشرق معاصر کاربرد دارد همچنان که در عرصه مطالعات قرآن و کلامی شیعی قابل استفاده است.

واژگان کلیدی: رجعت، اتان کولبرگ، دائرةالمعارف اسلام، شیعه و رافضی، کلام.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۰/۲۵ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۲/۲۰.

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی علامه حسن زاده آملی (ره)، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول): m.nouraei@umz.ac.ir.

۲. دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی علامه حسن زاده آملی (ره)، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران: s.ettehad08@umail.umz.ac.ir.

۱. بیان مسأله

در جوامع غربی، اسلام‌شناسی و پژوهش و تحقیق درباره مفاهیم قرآنی سال‌هاست که مورد توجه قرار گرفته است. دائرة المعارف اسلام (بریل، ۱۹۹۵) از جمله آثار معاصر خاورشناسان درباره موضوعات اسلامی و مسائل قرآنی است که بدون شک مانند سایر آثار مستشرقان، از ضعف‌ها و کاستی‌هایی برخوردار است. بررسی، تصحیح و احتمالاً تکمیل مدخل‌های این دائرة المعارف از این جهت امری ضروری می‌نماید که مطالب آن در شناخت غربیان از اسلام و قرآن تأثیرگذار است. پژوهش حاضر، مدخل «رجعت»، نوشته اتان کولبرگ را براساس قرآن و احادیث معتبر اسلامی بررسی و تحلیل کرده است.

بی‌گمان، بررسی و نقد این مدخل، گامی موثر به‌سوی شناخت بهتر اندیشه‌های مستشرقان درباره مبانی و اعتقادات اسلامی و شیعی خواهد بود و از طرفی با بررسی و تبیین صحیح موارد مطرح شده ذیل عناوین مختلف در دائرة المعارف اسلام و به‌طور خاص درباره مدخل «رجعت» می‌توان در جهت تکمیل این مطالب گام برداشت. با توضیحات ارائه شده، درباره موضوع مورد بحث مقاله حاضر سوالات متعددی مطرح می‌شود، از جمله اینکه هدف و انگیزه اتان کولبرگ از نگارش این مدخل چه بوده است؟ ساختار مقاله و منابع مورداستفاده در نگارش این مدخل چگونه است؟ با توجه به رسالتی که دائرة المعارف‌ها مخصوصاً دائرة المعارفی با عنوانی جهانی دارد، نویسندگان در انتقال مطالب موفق عمل کرده است یا خیر؟ اتکا به مطالب این مدخل به چه میزان منعکس‌کننده دیدگاه درست معتبر و مقبول اسلامی درباره رجعت است؟ و به‌صورت جمع‌بندی کلی از مجموعه سؤالات در این خصوص می‌توان پرسش اصلی را چنین مطرح کرد که ارزیابی کلی از مدخل «رجعت» در دائرة المعارف اسلام چیست؟

۲. پیشینه پژوهش

درباره نقد و بررسی مدخل‌های دائرة المعارف اسلام پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. البته این پژوهش‌ها درباره مدخل‌هایی غیر از مدخل «رجعت» در این دائرة المعارف است و پیش از پژوهش حاضر در خصوص بررسی «رجعت» از نظر اتان کولبرگ در دایرة المعارف اسلام انجام نشده است. با جستجویی که صورت گرفت، در «دائرة المعارف لیدن» و «دانشنامه الیور لیمن» نیز مدخلی با این عنوان و یا حتی اشاره‌ای به این مفهوم از دیدگاه مستشرقان نشده است. ذکر این نکته ضروری است که از منظر حدیثی و حدیث‌پژوهی موضوع رجعت در «دائرة المعارف ایرانیکا» توسط امیرمعزی کار شده است (۲۰۰۵م). در نتیجه مطالب و تحلیل‌های ارائه شده در این جستار بدیع و در نوع خود از این منظر که برای نخستین بار دیدگاه یک مستشرق شیعه‌شناس را درباره «رجعت» ارائه و تحلیل می‌کند، منحصر به فرد است.

البته مقالاتی در این موضوع کار شده است که به صورت کلی به این موضوع اشاره دارد برای مثال «بررسی و نقد دیدگاه ویلفرد مادلونگ درباره جهان پس از مهدی (عج)» نوشته سیدعلی کاظمی (۱۴۰۰) و «تحلیل انتقادی غیبت و رجعت در اندیشه برنارد لوئیس» نوشته سیدرضی موسوی گیلانی و حسین علی جباری (۱۳۹۹) از این موارد است. همچنین پایان نامه ای با عنوان «اعتبارسنجی حدیث رجعت (Authentication Of Hadith On The Raj'ah)» توسط امینه اینلویز (۲۰۰۹م) کار شده است که بیشتر به بحث های حدیثی در این خصوص اشاره داشته است. آنه ماری شیمل در پژوهشی که انجام می دهد مانند نظر لین (Sachedina, Islamic Messianism: The Idea of the Mahdi in Twelver Shi'ism, 1981, 32)، رجعت را با اسطوره بت پرستان عرب یعنی «بازگشت قهرمان» (Schimmel, Deciphering the Signs of God, 1994, 195) برابر می داند. در پژوهشی دیگر توسط امیر معزی، برخلاف نظر شیمل، او ریشه های رجعت (و به طور کلی ظهور) را در عقاید یهودی، مسیحی، گنوسی، مزدایی، مانوی و بت پرستی مطرح می کند (Amir-Moezzi, The Divine Guide in Early Shi'ism, 1994)؛ اما با این توضیح که منکر این نیست که رجعت ممکن است از آموزه های اصیل ائمه باشد. در مقاله ای با عنوان «متکلمان شیعی و گسترش علم کلام در دائرة المعارف قرآن لیدن» نوشته احمد بهشتی مهر، نگاهی گذرا به مدخل رجعت در دائرة المعارف اسلام شده است و تنها از این منظر که مستشرقان نیز در آثارشان به تفاوت دیدگاه های شیعه و اهل سنت اشاره داشته اند در این مقاله مطرح شده است و نقد و بررسی نظرات کولبرگ به صورت ویژه با موضوع رجعت مدنظر نبوده است (بهشتی مهر، متکلمان شیعی و گسترش علم کلام در دائرة المعارف قرآن لیدن، ۱۳۹۶: ۲۰).

پژوهش حاضر کوشیده است با غور و تفحص در دیدگاه اتان کولبرگ درباره رجعت نقاط قوت و ضعف این مدخل در دایرة المعارف اسلام را تبیین کرده و با بررسی ادله قرآنی - روایی به صورت انتقادی این مبحث از دایرة المعارف را بررسی و تکمیل کند. این پژوهش درصدد تبیین اصالت این موضوع در شیعه امامیه یا فرقه های دیگر نیست. همچنین با هدف تبیین و توضیح رجعت به عنوان بحثی کلامی و مستقل وارد نشده است؛ بلکه تنها با هدف بررسی این مدخل که مؤلف آن مستشرق است، تبیین آرای وی و ذکر نکات مثبت و منفی این مدخل انجام پذیرفته است. بررسی صورت گرفته در این نگارش از این نظر که تاکنون این مدخل از دایرة المعارف اسلام مورد بررسی قرار نگرفته است، جنبه نوآوری دارد و هدف پژوهش را نیز تشکیل می دهد.

۳. مختصری درباره دائرةالمعارف اسلام

از مهم ترین آثار قرآن پژوهی مستشرقان، دائرةالمعارف اسلام (The Encyclopedia of Islam) است که از مهم ترین دانشنامه ها به زبان انگلیسی درباره دین اسلام، فرهنگ و تمدن اسلامی، زبان و ادب، تاریخ و جغرافیا، رجال شناسی، معارف دینی و معرفی اقوام و ملل مسلمان است. این دائرةالمعارف حاصل کاری جمعی است که برجسته ترین اسلام شناسان اروپا و آمریکا و نیز برخی از محققان مسلمان همکار با سازمان مرکزی این دائرةالمعارف در لیدن است. در نهمین کنگره بین المللی خاورشناسان در سال ۱۹۸۳ اندیشه تدوین دائرةالمعارف اسلام در لندن تصویب شد. در ابتدا هیئت دوازده نفری مسئول بررسی و برنامه نویسی آن شد و ایگناس گلدزیهر مدتی مسئولیت آن را برعهده داشت. پس از استعفای این مستشرق مجارستانی، میشل دخویه جانشین او شد.

این اثر در فاصله سال های ۱۹۱۳-۱۹۳۶ م منتشر شد. در سال ۱۹۵۳ بخشی از این دانشنامه هشت جلدی، در یک جلد به نام دائرةالمعارف ملخص اسلام (Shorter Encyclopedia of Islam) ازسوی سازمان بریل منتشر شد. طبع دوم این دانشنامه همراه با اصلاح و تکمیل از دهه ۱۹۵۰ آغاز شد و در سال ۱۹۶۰ نخستین مجلد آن منتشر شد و با انتشار مجلد یازدهم، طبع این دائرةالمعارف کامل شد.

۴. معرفی اجمالی اتان کولبرگ و مدخل رجعت

اتان کولبرگ (Etan Kohlberg) مستشرق یهودی الاصل و متولد ۱۹۴۳ در تلاویو است. او در دوره متوسطه علاوه بر زبان عبری به مطالعه زبان های عربی و انگلیسی علاقه مند می شود. کولبرگ پس از اتمام خدمت سربازی وارد دانشگاه عبری اورشلیم می شود و در سال های ۱۹۶۶ و ۱۹۶۸ به ترتیب مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد را با رتبه عالی پشت سر می گذارد. در سال ۱۹۶۸ در اسرائیل پس از اخذ مدرک کارشناسی ارشد وارد دانشگاه آکسفورد شد و در سال ۱۹۷۱ با رساله ای با موضوع «نگرش شیعیان امامی به صحابی پیامبر» با راهنمایی ساموئل استرن و ریچارد والزر دفاع می کند و موفق به دریافت مدرک دکتری می شود. از سال ۱۹۷۲ به عنوان مدرس در گروه مطالعات زبان عربی دانشگاه عبری اورشلیم مشغول به کار شد و پس از طی کردن دوران دانشجویی و استادی در ۱۹۹۱ به سمت استاد تمامی منصوب شد. زمینه های مطالعاتی و درسی او شامل تفسیر قرآن، متون عرفانی، ادبیات شیعی قدیم، شهادت در اسلام در قرون وسطی و بررسی نسخ خطی عربی بود. در این مدت و بین سال های ۱۹۸۷ تا ۱۹۸۹ ریاست مرکز مطالعات آسیایی-آفریقایی مکس شلوسینگر برعهده داشت. همچنین کولبرگ در دانشگاه های یل، پرستون و مؤسسه مطالعات پیشرفته دانشگاه عبری

اورشلیم به عنوان استاد میهمان حضور داشته است. او در سال ۱۹۹۳ به عضویت آکادمی ملی علوم اسرائیل در آمد و از ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۷ به نمایندگی از آکادمی در کمیته دائمی علوم انسانی بنیاد علمی اروپا حاضر بود (<https://clisel.com/writer/>).

مهم ترین محورهای موضوعی آثار کولبرگ عبارت اند از: تاریخ تطور اندیشه شیعی، کتاب شناسی مصادر حدیثی شیعه، آموزه های اختصاصی کلام شیعه، دیدگاه های شیعه در ارتباط با اهل سنت و بررسی جریان های حدیث شیعه. از جمله آثار مهمی که از او به زبان فارسی ترجمه شده و به چاپ رسیده است می توان به «کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او» (A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Tawus and his Library. Etan Kohlberg, Leiden: Brill, 2002) نام برد.

مدخل «رجعت: Radj'a» در دائرة المعارف اسلام؛ گزارشی نسبتاً کامل از مفهوم و مصادیق رجعت است. این مدخل در جلد هشتم از صفحه ۳۷۱ تا ۳۷۳ به صورت گزارشی دسته بندی شده از تعاریف اصطلاحی رجعت ارائه شده است و به مفاهیم لغوی و بنیادی آن اشاره ای نکرده است. با توجه به خصوصیت مدخلی از دائرة المعارف، ارجاعات درون متنی ذکر نشده است و تنها در انتهای متن به ۴۰ عنوان از منابع مورد استفاده توسط کولبرگ اشاره شده است. این مدخل در نهایت امکان وجود و تحقق رجعت را قبول دارد و اثبات می کند، این نگاه مثبت که مانند دیگر مستشرقان به علت دستیابی به منابع اهل سنت اصلاً به این موضوع نپرداخته اند حائز اهمیت است. لازم به تذکر است که علاوه بر کولبرگ، مستشرقان دیگر مانند آرنالدز در مقاله معاد (Arnaldez, "Ma'ad", E12, 2002, Vol.5, p. 894) و گاردت در مقاله قیامت (Gardet, "Kiyama", E12, 1986, Vol.5, p.236) به مبحث رجعت پرداخته اند (ر.ک: بهشتی مهر، متکلمان شیعی و گسترش علم کلام در دائرة المعارف قرآن لیدن، ۱۳۹۶: ۲۹).

با بررسی انجام شده در پژوهش حاضر، به نظر می رسد برخی دیدگاه ها و تعاریف ارائه شده توسط کولبرگ ذیل این مدخل نیاز به تصحیح، تکمیل و بررسی دارد؛ زیرا برخی مبانی و پیش فرض ها و از همه مهم تر منابع ناکافی بر این امر تأثیرگذار بوده است. در ادامه گزارشی از محتوای این مدخل، و سپس اشاره به نقاط مثبت و منفی ارائه می شود و تصحیح و تکمیل مدخل مورد توجه قرار خواهد گرفت.

۵. ترجمه مدخل RADJ'A (رجعت) در دائرةالمعارف اسلام

لتان کولبرگ در نگارش مقاله «رجعت» در دائرةالمعارف اسلام (Kohlberg, Encyclopedia of Islam, 1995, Volume XI, p,371-373)، ارجاع درون متنی کاملی ندارد و به جز سه مورد ارجاع درون متنی، تمام منابع خود را فقط در پایان مقاله آورده است. از این رو، نگارندگان نیز در ترجمه فارسی متن انگلیسی به منبعی به جز مواردی که در متن اصلی ذکر شده است ارجاع نداده اند تا امانت رعایت شود؛ ولی در مقام نقد و تحلیل به منابع مورد استفاده فایرستون که در دسترس بوده اند ارجاع داده شده است.

RADJ'A

رجعت یا کرّه در لغت به معنای بازگشت، اصطلاحی است که چندین مفهوم مجزّا از یکدیگر در عقاید فرقه های شیعه دارد:

۱. انتقال روح به بدن انسان یا جاننداری دیگر (تناسخ)؛
۲. انتقال روح مقدّس از یک امام به امام بعد از خود (پس از وفات). این تعریف هم مانند تناسخ است. عمدتاً این باور مربوط به فرقه غلات است؛
۳. بازگشت قدرت به شیعه؛
۴. بازگشت از غیبت؛ مختص یک امام در انتهای زمان غیبتش. هنگام رحلت پیامبر ﷺ عمر گفت او غیبت موقت کرده است، شبیه موسی که پیش از او بود. باور به بازگشت امام در ابتدا نزد جنبش های مربوط به ظهور مجدد هزارساله موعود در بنی امیه و سپس بنی عباس ممنوع بود. گروهی از سبائی ها پیروان عبدالله بن سبا معتقد بودند علی نمرده است و برمی گردد و حکومت عدالت را برقرار خواهد کرد. همین طور ابوکریم مؤسس کربیه که زیر مجموعه ای از کیسانیه است انکار می کردند که ابن حنفیه مرده باشد و پیش بینی می کردند که برای خونخواهی و انتقام گرفتن از بنی امیه برگردد. این باورها در شعر کوثر (ابوصخر کثیر بن عبدالرحمان خزاعی، معروف به کثیر عرّه، از شعرای اهل حجاز و غزل سرایی معروف در عصر اموی) و بعدها سعید الحمیری منعکس شده است. اعتقاد به غیبت و بازگشت امام در آینده به عنوان مهدی از ویژگی های بسیاری از فرقه های واقفیه است. گاهی اوقات این مفهوم عناصر اعتقادی را در خود جای می دهد. گفته می شود جسد امام در واقع متعلق به شخص دیگری بوده است. در تشیع اثنا عشری، اصطلاح رجعت معمولاً به معنایی است که در بند بعدی آمده است و رایج ترین اصطلاح برای ظهور آخرین امام است.

۵. بازگشت به زندگی برخی از مردگان پیش از قیامت. اولین طرفداران این مفهوم از رجعت در فرقه سبائیه و کیسانیه دیده می‌شود. آنها معتقدند علی رحلت کرد؛ اما قبل از قیامت برمی‌گردد. پیروان کیسانی حیان السراج معتقد بودند که ابن حنفیه در کوه‌های ردوه (رضوه!) مرده است و قبل از روز قیامت با هوادارانش زنده می‌شود؛ اما در روایات امامیه گفته شده که حیان مرگ ابن حنفیه را انکار کرده و پیش‌بینی کرده است که او نیز مانند عیسی باز خواهد گشت (برای مثال ر.ک: ابن بابویه، کمال الدین و تمام النعمة، ۱۳۸۹: ۳۴-۳۵).

مقدمان طرفدار این دیدگاه درباره رجعت ابوجعفر جعفری و بشار برد هستند. در اوایل دوره عباسی، اعتقاد به رجعت در میان تعدادی از گروه‌های زیدی گسترش یافته بود، اگرچه توسط جریان اصلی زیدیه رد شد. نکته مهم اینکه، این مذهب به عنصر تشکیل‌دهنده امامیه و متعاقباً شیعه اثناعشری تبدیل شد. الاشعری معتقد است بیشتر رافضی‌ها بر این عقیده هستند و الخياط آن را به تمام رافضیه نسبت می‌دهد و ادعا می‌کند که آن‌ها باور به این عقیده را از بیگانگان پنهان می‌کردند؛ ادعایی که به نظر می‌رسد در متون امامیه پشتیبانی می‌شود. در تفاسیر امامیه آیاتی وجود دارند که رجعت را اثبات می‌کند. جابر بن عبدالله انصاری معاد را در آیه ۸۵ سورة قصص، رجعت معنا کرده است: ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيَّ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَ مَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ (قصص/۸۵). آیات دیگری که درباره رجعت مکرر به آن‌ها استناد شده است: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَ هُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ﴾ (بقره/۲۴۳)؛ ﴿أَوِ الْذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَ هِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّىٰ يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضُ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَ انْظُرْ إِلَىٰ حِمَارِكَ وَلِتَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَ انْظُرْ إِلَىٰ الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِئُهَا ثُمَّ تَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ (بقره/۲۵۹)؛ ﴿ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَ أَمَدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَ بَنِينَ وَ جَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا﴾ (اسراء/۶)؛ ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَ لِيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَ مَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ (نور/۵۵)؛ ﴿وَ نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ﴾ (قصص/۵)؛ ﴿وَ نَمَكِّنَ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ نُرِيَ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ جُنُودَهُمَا مِنْهُم مَّا كَانُوا يَحْذَرُونَ﴾ (قصص/۶) و مخصوصاً ﴿وَ يَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِّمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾ (نمل/۸۳).

همچنین یک قرائت از شیعه از آیه ۱۸۵ سوره آل عمران (هر نفسی طعم مرگ را می چشد) وجود دارد که در آن کلمه و منشوره ("و زنده می شود") به متن اصلی اضافه شده که به رجعت تعبیر شده است (ثم تلوت علی ابي جعفر عليه السلام هذه الآية (كل نفس ذائقة الموت) فقال: «ومنشورة». قلت: قولك ومنشورة ما هو؟ فقال: «هكذا نزل بها جبرئيل عليه السلام علی محمد ﷺ: كل نفس ذائقة الموت ومنشورة» (حلی، مختصر البصائر الدرجات، ۱۴۲۱/۱: ۸۸). ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَ إِنَّمَا تُوَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَ مَا الْحَيَوةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَّعُ الْغُرُورِ﴾ (آل عمران/۱۸۵).

برخی از روایات امامیه معتقدند رجعت قبل از ظهور مهدی واقع می شود، برخی آن را در زمان ظهور او و برخی بعد از ظهور او گزارش کرده اند. هویت امامانی که زنده خواهند شد نیز موضوع بحث برانگیزی در این خصوص است. تعدادی از روایات فقط به حسین اشاره می کنند و تأکید می کنند که او تا زمانی که به حکمرانی وسیعی برسد حاکمیت خواهد کرد. براساس روایات دیگر، علی (که غالباً به آن صاحب الکرات گفته می شود) از حسین پیروی می کند تا از همه کسانی که با او جنگیدند انتقام بگیرد. در جای دیگر ادعا شده است که همه ائمه (به استثنای مهدی) و همه پیامبران زنده می شوند تا در کنار علی بجنگند. علاوه بر این، برخی از پیروان و مخالفان آنها نیز بازگردانده خواهند شد. در آغاز حوادث روز آخر پیش از قیامت، پیروان پیروز می شوند و مخالفان به سزای اعمال خود می رسند.

سپس هر دو طرف در انتظار قیامت و پاداش یا مجازات لبدی خود خواهند مرد. مخالفان معمولاً قریشیان یا امویان هستند. سر بریده می شوند و یا مهدی دست و پای برخی را قطع می کند، آن ها را به صلیب می کشد یا چشمانشان را از حلقه در می آورد.

درباره رجعت (که گاهی از آن به عنوان حشر خاص یاد می شود)، یا «قیامت خاص»، برخلاف قیامت که حشر عام است، این اتفاق نظر وجود دارد که فقط شامل مؤمنان و کافران از امت محمد می شود و اقوام پیشین را شامل نمی شود.

نفوذ فزاینده معتزله بر اندیشه امامیه در دوره آل بویه به رد عقیده رجعت منجر نشد؛ موضوعی که همچنان مورد اختلاف دو طرف باقی ماند. شاید برای انطباق با اعتراضات معتزلی بود که اقلیتی از امامیه رجعت را به بازگشت قدرت به شیعیان در زمان مهدی تعبیر کردند؛ اما این دیدگاه توسط علمای برجسته امامی دوره آل بویه رد شد. دغدغه اصلی آنها این بود که ثابت کنند بین نظرات رجعت و نظر معتزلی درباره عقل و عدل الهی تناقضی وجود ندارد. نمونه بارز شیخ مفید است که یکی از منتقدان معتزلی به او گفته بود که اگر رجعت اتفاق بیفتد، به دشمنان شیعه فرصت می دهد تا توبه کنند و از مجازات بگریزند. پاسخ مفید این است که ائمه تصریح کرده اند که این دشمنان هرگز توبه نمی کنند و اگر هم چنین کنند، خداوند توبه آنها را نمی پذیرد، همچنان که توبه فرعون را نپذیرفت.

معتزلی استدلال می‌کند که اگر چنین باشد، رجعت در طول دوره حیات تازه‌ای که پس از آن به وجود خواهد آمد، انگیزه‌ای برای نافرمانی خواهد بود (اغراء بالعصیان)؛ زیرا دشمنان خدا می‌دانستند که حتی اگر راه خود را تغییر دهند، توبه آنها پذیرفته نمی‌شود. مفید پاسخ می‌دهد که تجربه گذشته آنها از مجازات پس از مرگ، آنها را از افزودن اعمال شیطانی به آن پس از زنده شدن بازمی‌دارد (المرتضی، علی بن الحسین، الفصول المختارة، ۱۴۰۵/۱۹۸۵: ۹-۱۱۵، به نقل از McDermott, The کلام الشیخ مفید، ۹-۲۶۸). موضوع اغراء بالعصیان را ابوالقاسم بلخی کعبی معتزلی هم اشاره کرده است (متوفی ۹۳۱/۳۱۹). او تأکید می‌کند که اگر مردم بدانند که به دنبال رجعت فرصت توبه خواهند داشت، این امر آنها را به نافرمانی در این دنیا تحریک می‌کند. ابوجعفر طوسی (متوفی ۱۰۶۷/۴۶۰) پاسخ می‌دهد که از آنجایی که فقط عده‌ای زنده می‌شوند و معلوم نیست چه کسانی هستند، هیچ‌کس نمی‌تواند با خیال راحت عمل کند که شاید در میان افراد رجعت‌کننده باشد (التبیین، ۱/۲۵۵).

آموزه رجعت تاجایی موضوع موردعلاقه مخالفان شیعه قرار گرفت که مدعی شدند باور به رجعت ریشه در یهودیت دارد و هیچ مبنایی در اسلام ندارد. چنین انتقادی برخی از مدافعان امامیه را بر آن داشت تا اهمیت آن را به حداقل برسانند. برای مثال، محقق معاصر لبنانی، محمدجواد مغنیه، معتقد است که همه اندیشمندان امامیه بر این اصول پایبند نیستند. وی تصریح می‌کند که فقط در روایات (احادیث، اخبار) از نوع قبول یا رد نقل شده است و از اصول دین (اصول الدین) نیست (الشیعه فی المیزان، بیروت، ۵۴-۵).

بازگشت به زندگی تمام مردگان قبل از قیامت (گاهی به عنوان الرجعة العامة نامیده می‌شود). اعتقاد به این عقیده به تعدادی از فرقه‌های تندرو شیعه نسبت داده می‌شود (شیعه‌های افراطی) (۳۷۱-۳۷۳). اصطلاح رجعیه یا اصحاب الرجعة ممکن است به پیروان هریک از آموزه‌های شرح داده‌شده در اینجا اشاره داشته باشد (Kohlberg, "RADJ'A", Encyclopedia of Islam, 1995, Volume VIII, p.371-372).

۶. نقاط قوت مقاله

مهم‌ترین نکته مدخل رجعت در دائرةالمعارف اسلام منحصر به فرد بودن آن است؛ از این منظر که با جستجویی که در متن دائرةالمعارف قرآن لیدن، دائرةالمعارف قرآن الیور لیمن و آثار پژوهشی مستشرقان انجام شد، تاکنون پژوهش یا مقاله‌ای تحت عنوان و در ارتباط با موضوع رجعت کار نشده است و از این منظر می‌توان به جامع بودن مدخل‌های دائرةالمعارف اسلام نسبت به دیگر آثار مستشرقان

اشاره کرد. مورد دیگر اینکه نویسنده این مدخل در دائرةالمعارف اسلام، شیعه‌شناس است و به صورت تخصصی در متون و منابع شیعه تفحص داشته است و برای تکمیل مطالب و ادله‌ای که آورده است از معادل‌های این مفهوم در قرآن، آیات قرآن و حتی اشعاری که در این مورد وجود دارد بهره برده است. از دیگر نقاط قوت مقاله می‌توان به این مبحث اشاره کرد که در بخش طرح معنای لغوی به واژه «کره» اشاره داشته است؛ این در حالی است که در متون اسلامی یا پژوهش‌هایی که در این خصوص انجام شده است، ارجاع به چنین کلمه‌ای با اینکه از مفاهیم قرآنی است (بقره/۱۶۷؛ شعر/۱۰۲، زمر/۵۸؛ نازعات/۱۲)، کمتر به چشم می‌خورد؛ اما نویسنده این مطلب را مورد توجه قرار داده است. همچنین استفاده از آیاتی که در متن مدخل استفاده شده است، دقیق و همراه با ارجاع درون‌متنی به قرآن است. همچنین به مواردی که شیعه و سنی ذیل این مفهوم ارائه کرده‌اند مؤلف اشاره کرده است. به‌طور کلی نویسنده مطلب را به‌خوبی کاویده است و به‌صورت خلاصه می‌توان دستاوردهای این مدخل را چنین تبیین کرد: ۱. توجه به تفاوت تعریف رجعت نزد فرقه‌های شیعه، غلات، معتزلی، کیسانیه، رافضی؛ ۲. اشاره به آیات و روایت جهت ارائه تعریف رجعت؛ ۳. اشاره به اصطلاحات مربوط به معنای رجعت با استفاده از منابع اصیل شیعی؛ ۴. نادیده گرفتن اظهارنظرهای شخصی نویسندگان و صاحب‌نظران فرقه‌های مختلف درباره رجعت و تلاش برای کشف معنا از تحلیل متون؛ ۵. معرفی منابع بیشتر از آنچه در متن استفاده شده است در انتهای مدخل.

۷. نقدهای ناظر به روش و متن مقاله رجعت در دائرةالمعارف اسلام

در آثار موجود از مستشرقان به علل گوناگونی، شاهد نواقص و اشکالاتی هستیم که جدا از مواردی که به علت تعصبات دینی و برخی غرض‌ورزی‌ها نسبت به دین اسلام صورت می‌گیرد؛ برخی از موارد ریشه در نبود دسترسی و یا نداشتن مراجعه به منابع قرآنی و روایی و تفسیری معتبر دارد. اغلب با مراجعه به منابعی که مستشرقان در آثارشان استفاده کرده‌اند کمتر منابع شیعی و منابع معتبر اهل سنت دیده می‌شود. در نتیجه در ادامه بحث آن بخش از نواقص و اشکالاتی که در اثر نداشتن مراجعه به منابع معتبر بوده است، مورد بررسی و نقد قرار می‌گیرد و در مواردی که ضروری می‌نماید نظر برگزیده ارائه شده است. این موارد به‌صورت ساختاری و متنی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

یک. کاستی در ارائه معنای لغوی و اصطلاحی

رجعت از باورهای کلامی خاص شیعیان است که از فروع بحث امامت محسوب می‌شود. آغاز مطلب درباره مفهوم لغوی و اصطلاحی رجعت در دائرةالمعارف اسلام بسیار مختصر اشاره شده است.

با توجه به اینکه اشاره به ماده «کره» برای معنای رجعت نکته‌ای مثبت محسوب می‌شود؛ لازم بود به ماده رجوع نیز اشاره می‌شد. با بررسی این ماده در کتاب‌های لغت و صاحب‌نظران این معنا بهتر می‌شود راجع به معنای اصلی رجعت اظهار نظر کرد. آنچه در کتاب‌های لغت در این خصوص به نگارش درآمده است، به معنای یکبار بازگشتن یا بازگرداندن تعبیر شده است (فراهدی، کتاب العین، ۱۴۰۸: ۲۲۵/۱؛ جوهری، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربیه، ۱۴۰۷: ۱۲۱۶/۳؛ راغب، المفردات فی غریب القرآن، ۱۴۰۴: ۱۸۸؛ ابن‌اثیر، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، ۱۳۶۴: ۲۰۲/۲؛ ابن‌منظور، لسان العرب، ۱۳۸۸: ۸/۱۱۴). رجوع هم به صورت لازم و هم متعدی در قرآن به کار رفته است (طه/۸۶؛ توبه/۸۳) و شیخ طوسی نیز با اشاره به همین صورت لازم و متعدی ماده «رجوع» آن را به معنای یکبار بازگشتن و یا بازگرداندن به حال اول اشاره می‌کند (طوسی، التبیان، ۱۴۰۹: ۱/۲۰۷).

دو. کاستی در ارائه معنای رجعت از نظر شیعه

از آنجا که مقاله رجعت در دائرةالمعارف اسلام به نگارش درآمده است انتظار می‌رود نویسنده، مقاله را براساس احادیث و تعاریف معتبر اسلامی تدوین کند و مخصوصاً در باره این مفهوم خاص اشاره‌ای به علم کلام و کلامی بودن این مبحث داشته باشد؛ اما در متن چنین مواجه هستیم که تنها به دسته‌بندی تعاریف و اطلاق آن در فرقه‌های مختلف شیعه بسنده شده و تعریفی دقیق از شیعه و تفاوت آن با اصطلاح رافضی در متن ارائه نشده است. بهتر بود چنین اشاره می‌شد که رجعت از جمله مسائل مورد اختلاف میان مذاهب اسلامی است و از آن میان از عقاید شیعه نیز به استناد به حدیث امام صادق (علیه السلام) محسوب می‌شود (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳: ۹۲/۵۳). نظریه‌ای که این مدخل با آن آغاز می‌شود و تقریباً تمام محتوا را تحت پوشش قرار می‌دهد، نظریه غالب درباره رجعت نیست. نویسنده معتقد است رجعت در فرق مختلف شیعه با مفاهیم مختلف مطرح شده است. این نکته درباره این مطلب مطرح است که برخی بر این باور هستند که رجعت مذهب گروهی از اعراب جاهلی بوده است و برخی از فرقه‌های اسلامی به آن گرایش پیدا کردند (ابن‌اثیر، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، ۱۳۶۴: ۲۰۲/۲).

علاوه بر این شیعه و اهل سنت درباره اصل امکان و مقدور بودن مسئله رجعت اختلافی ندارند و اصل اختلاف نظر درباره وقوع آن است (علم‌الهدی، رسائل شریف مرتضی، ۱۴۰۵: ۱۳۵/۳)؛ مسئله‌ای که این باره نیز در متن مدخل اشاره‌ای نشده است. درباره اینکه رجعت مسئله‌ای اعتقادی در فرقه شیعه است و اظهارنظرهای متفاوتی که درباره اصل، ضرورت یا امری پذیرفته شده وجود دارد

(ضمیری، رجعت یا بازگشت به جهان، ۱۳۷۸: ۱۸؛ مجلسی، بحار الانوار، ۱۳۶۲: ۲/۲۴۸؛ طیب، الکلم الطیب، ۱۳۵۲: ۵۶۸؛ شبّر، حق الیقین فی معرفة اصول الدین، ۱۳۵۲: ۲/۲؛ مظفر، عقائد الایمانیه، بی تا: ۸۴؛ تبریزی، صراط النجاة، ۱۴۱۶: ۳/۴۲۱؛ سبحانی، بحوث فی الملل و النحل، ۱۴۱۵: ۶/۳۶۷) در مدخل اشاره نشده است.

باتوجه به منابعی که مؤلف استفاده کرده است، به نقش روایات در تبیین مفهوم و کیفیت رجعت در این مدخل اشاره نشده است. با توجه به این مطلب که به فرقه‌های مختلف شیعه اشاره شده است، ضروری می‌نمود به نقش روایات در معنا و تفسیر رجعت به خصوص در شیعه اشاره شود؛ زیرا سخنان معصومین (علیهم السلام) برای شیعیان حجت است. روایات درباره رجعت به طور کلی در روایات به دو گونه ارائه شده است؛ روایاتی که موضوع رجعت و خصوصیات رجعت‌کنندگان و مسائل اعتقادی پیرامون آن را بیان می‌کنند (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳: ۵۳/۳۹)؛ و روایات تفسیری که ذیل آیات با موضوع رجعت از معصومین (علیهم السلام) به خصوص از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است (همان: ۵۳/۵۶).

این احتمال دور از ذهن نیست که مؤلف تحت تأثیر عدم فهم صحیح از مفهوم رجعت و تکرار ادعاهای مخالفان شیعه باشد (اللهی ظهیر، الشیعة و السنة، ۱۳۹۶: ۵)؛ همان‌طور که در مقاله‌ای تحت عنوان «غلو و غالیان از دیدگاه مستشرقان» به این نکته توجه داده شده است (افضلی، بررسی مدخل "غلو" در دانشنامه قرآن الیور لیمن، ۱۳۹۹: ۲۸۶). همین‌طور اشکال بر مؤلف مدخل رجعت وارد است که اگر به آیات قرآن (نمل/۸۳، کهف/۲۱-۴۷)، روایات (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۴: ۵۳/۶۳) و تفاسیر (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۵/۳۹۷) مراجعه دقیق کرده بود، چنین برداشت‌ها و یا نقص انتقال معانی در خصوص این مفهوم ایجاد نمی‌شد (ر.ک: افضلی، بررسی مدخل "غلو" در دانشنامه قرآن الیور لیمن، ۱۳۹۹: ۲۸۶).

سه. اصطلاح رایج درباره رجعت

اتان کولبرگ معتقد است رایج‌ترین اصطلاحی که از رجعت برداشت می‌شود، ظهور امام است (Kohlberg, Encyclopedia of Islam, 1995, Volume XI, p.371)؛ درحالی‌که رایج‌ترین معنای این اصطلاح بازگردانده شدن گروهی از مؤمنان واقعی و گروهی از کافران بدطینت به دنیا هنگام ظهور حضرت مهدی (علیه السلام) است تا به موجب آن مؤمنان از یاری آن حضرت در تشکیل حکومت واحد جهانی ثواب و از درک و تماشای عظمت جهانی اسلام لذت ببرند و کافران نیز به سزای بخشی از اعمالشان برسند (علم الهدی، رسائل شریف مرتضی، ۱۴۰۵: ۱/۱۲۵). رجعت در اصطلاح متکلمان عبارت از

بازگشت برخی اموات به دنیا پس از ظهور حضرت مهدی عج است و این معنا در آثار متکلمان در اصطلاح رجعت نمود پیدا کرده است و چنان مشهور است که دیگر معانی آن به صورت فرعی برای این معنا در نظر گرفته می شود (عکبری، اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات، ۱۳۷۲: ۲۸؛ علم الهدی، رسائل شریف مرتضی، ۱۴۰۵/۱: ۱۲۵؛ ابن براج، جواهر الفقه، ۱۴۱۱: ۲۶۸). علامه طباطبایی ضمن اینکه امکان وقوع رجعت را یکی از مراتب قیامت می داند، ظهور حضرت مهدی عج را معلق به روز رجعت تعبیر می کنند (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷/۲: ۱۶۱-۱۶۳).

با توجه به اینکه در این مدخل به تناسخ نیز به عنوان یکی از معانی رجعت اشاره شده است، لازم است به این شبهه نیز از نظر ملاصدرا و علامه پاسخ داده شود. در این مدخل تنها اشاره شده است که یکی از تعبیرهایی که برای تعریف رجعت به کارگرفته می شود یا از آن برداشت می شود، تناسخ است؛ اما در ادامه پاسخ یا توضیحی در این خصوص نیامده است. با توجه به مکتب صدرایی و اندیشه علامه طباطبایی، رجعت بازگشت روح به بدن اولی است؛ اما در تناسخ روح پس از نوعی تکامل به بدن دیگری وارد می شود که این امر کاملاً محال است (صدرالمتألهین، الشواهد الربوبية فی المناهج السلوكية، ۱۳۸۶: ۲۳۴؛ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷/۲: ۲۰۹).

چهار. ماهیت بازگشت در مسئله رجعت

کولبرگ در متن مدخل با تعبیرهای مختلفی درباره ماهیت بازگشت در مسئله رجعت اشاره داشته است. در این تقسیم بندی با استفاده ای که از تحلیل های تاریخی کرده است مواردی را ذکر می کند و خالی از لطف نیست و جای تقدیر دارد. باین حال ضروری بود اشاره ای به نظر شیعه به صورت ویژه در این خصوص صورت می گرفت. در متن رجعت در دائرة المعارف اسلام به اختلاف نظرهای فرق مختلف اشاره شده است؛ ولی در این خصوص که اختلافی درون مذهبی در میان خود شیعیان درباره این موضوع وجود دارد، اشاره نشده است. رجعت از نگاه گروه محدودی از شیعیان متقدم، به معنای بازگشت دولت و قدرت اهل بیت علیهم السلام در زمان ظهور حضرت مهدی عج است؛ در نتیجه این تعریف، منظور از رجعت، بازگشت اشخاص و اعیان ائمه اطهار علیهم السلام نیست؛ بلکه بازگشت قدرت، دولت و سیطره اهل بیت علیهم السلام به صورت کلی است (علم الهدی، رسائل شریف مرتضی، ۱۴۰۵/۱: ۱۲۵؛ حرّعاملی، الايقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة، بی تا: ۳۵-۳۶). علاوه بر این تعریف از رجعت در میان شیعیان، رویکردی که رایج و مورد اتفاق اکثر شیعیان است وجود دارد؛ در این تعریف رجعت به معنای بازگشت اشخاص و اعیان حضرات معصومین علیهم السلام و بعضی از پیروان و دشمنان ایشان است که

هنگام ظهور و یا پس از ظهور ولی عصر (علیه السلام) به دنیا رجعت خواهند کرد. درخصوص اثبات این معنا از رجعت ادله فراوانی نقل شده است تا صحت این اعتقاد به اثبات برسد (حرعاملی، الايقاظ من الهجعة بالبرهان على الرجعة، بی تا: ۳۰-۷۲).

پنج. تتبع ناقص درباره رجعت در آیات قرآن

از ویژگی های مسئله رجعت این مطلب است که با وجود اینکه از اعتقادات مسلمانان است؛ اما اشاره ای مستقیم در متن قرآن و آیات آن نشده است، به همین جهت آیاتی که به این مسئله می پردازند یا از طریق محتوای روایات و یا از طریق تفاسیر مختلف قابل دریافت است. در متن مقاله کولبرگ به آیات مرتبط با این موضوع به خوبی اشاره کرده است؛ اما آنچه انتظار می رود از یک مدخل در دایرةالمعارف که در سطح جهانی مخاطب دارد و همچنین تنها مدخلی است که تاکنون توسط یک مستشرق به نگارش درآمده است برآورده نشده است؛ زیرا منبع اصلی برای چنین مطلبی قرآن کریم است و اگر به آیات در این خصوص اشاره شده است بهتر بود رجعت در قرآن به صورت دسته بندی متقنی و نه با شرحی تفصیلی ارائه گردد. با مراجعه به آیاتی که مربوط به مسئله رجعت است با دو دسته از آیات مواجه هستیم آیاتی (بقره/۲۴۳؛ بقره/۵۶؛ بقره/۲۵۹؛ کهف/۲۵؛ انبیاء/۸۳)، که وقوع رجعت را در امت های پیشین گزارش می کنند (ابن بابویه، الاعتقادات فی دین الامامیه، ۱۴۱۴: ۶۰؛ سیوطی، الجامع الصغیر، بی تا: ۷۴۱؛ عیاشی، التفسیر، ۱۳۸۰: ۱/۱۳۰؛ طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۰۶: ۶/۷۵۶) و دسته دیگر که بر وقوع این پدیده در آینده (نمل/۸۳؛ کهف/۴۷) دلالت دارد (حلی، مختصر البصائر الدرجات، ۱۴۲۱: ۲۵؛ مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳: ۵/۴۰؛ حرعاملی، الايقاظ من الهجعة بالبرهان على الرجعة، بی تا: ۲۷۸).

برای مثال ابن بابویه با استفاده از آیات قرآن در اثبات وقوع رجعت صحنه می گذارد. دسته اول آیاتی است که وقوع رجعت در امت های پیشین را اثبات می کند و دسته دوم آیاتی است که حاکی از وقوع رجعت پیش از قیامت است. شیخ صدوق این دسته آیات را که به صورت موضوعی و به نوعی تفسیر موضوعی آیات به شمار می آید، درباره موضوع رجعت جمع کرده است، سپس دلالت هر کدام بر امکان یا اثبات وقوع رجعت را تبیین می کند. وی در استدلال خویش بر اثبات رجعت در وهله نخست پنج آیه از آیات مربوط به دسته اول که امکان وقوع رجعت در گذشته است را بیان می کند و ذیل هریک توضیح می دهد. به عنوان نمونه ذیل آیات «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ^۱ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ^۲» (بقره/۲۴۳)، «أَوْ كَالَّذِي مَرَّ

عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَتَى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا... ﴿(بقره/۲۵۹)﴾، ﴿ثُمَّ بَعَثْنَاكَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ (بقره/۵۶) نمونه‌هایی از رجعت در امت‌های گذشته را با استفاده از آیات قرآن اثبات و تبیین می‌کند (ابن بابویه، الاعتقادات فی دین الامامیه، ۱۴۱۴: ۶۰-۶۱).

علاوه بر این آیات، آیات موضوعی دیگر در خصوص وقوع رجعت در آینده در قرآن کریم وجود دارد که دو نوع محشور شده برای مردم ذکر شده است. در آیه ۴۷ سورة كهف خداوند می‌فرماید: ﴿وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾؛ «آن روز، روزی است که همه را محشور خواهد کرد و احدی فروگذار نخواهد شد.» اما در جایی دیگر از هر امت دسته‌ای را محشور خواهد کرد: ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾ (نمل/۸۳). بدون شک بین محشور کردن تمام افراد و محشورکردن برخی از افراد امت‌ها تفاوت وجود دارد (ابن بابویه، الاعتقادات فی دین الامامیه، ۱۴۱۴: ۶۲-۶۳). شیخ صدوق با ارتباط دادن دو آیه ۳۸ و ۳۹ نحل نیز وقوع رجعت پیش از قیامت را تفسیر می‌کند؛ زیرا تبیین طبق این آیات در دنیا اتفاق می‌افتد نه در آخرت: ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ لَيَبْعَثَنَّ اللَّهُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلَيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ﴾ (همان: ۶۳).

مواردی که ذکر شد از جمله نمونه‌های قرآنی در مصادر شیعی و اسلامی است که ضرورت داشت مؤلف مدخل «رجعت» به این موارد مراجعه کند و چنین محتوایی را در مدخل خود بگنجاند. به هر حال دایرةالمعارف‌ها آن هم در محدوده جهانی که مخاطبی بسیار عام دارد و از آن طریق افراد زیادی به اصول و اعتقادات اسلام و مسلمانان آگاه می‌شوند چنین انتظار می‌رود که مطالب جامع و کامل باشد که متأسفانه چنین جامعیتی در خصوص این مدخل از دائرةالمعارف اسلام به چشم نمی‌خورد و نیازمند تصحیح و تکمیل است.

به‌طورکلی مشکلاتی که از لحاظ محتوا و ساختار در این مدخل دیده می‌شود می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱. خلط میان مبحث شیعه و رافضی؛ ۲. از منابع کهن اسلامی و مربوط به مباحث کلامی در متن مدخل استفاده مشهودی نشده است؛ ۳. بحث درباره اختلاف نظرها درباره اینکه دقیقاً چه فردی یا افرادی رجعت خواهند داشت بیش از بحث‌های کلامی درباره اصل رجعت در این مدخل مشخص شده است؛ ۴. بهتر بود به آراء ابن بابویه، سید مرتضی، شیخ مفید و دیگر بزرگان کلامی بیشتر از آنچه در حد اشاره‌ای گذرا آمده است، اشاره شود؛ ۵. قسمتی که آیات قرآن درباره مفهوم رجعت و با لفظ «استناد مکرر» (Repeatedly cited) آورده است، ارجاع داده می‌شد که این استناد بسیار در کدام متن یا آثار قابل مشاهده بوده است؛ ۶. با توجه به اینکه بحث روایی نیز در این مدخل درباره رجعت

مشخص شده است، بهتر بود این مبحث را پس از ذکر آیات مربوط به مسئله رجعت و پس از دسته‌بندی آن در گروه دوم آیات که بیشتر مدّ نظر شیعه است مطرح می‌شد؛ زیرا روایات مربوط به این مطلب ذیل آیات دسته دوم یعنی آیه ۸۳ سورة نمل و آیه ۴۷ سورة كهف بیان شده است.

شش. بررسی ارجاعات و منابع در مدخل «رجعت»

نویسنده در نگارش مدخل «رجعت»، به روش پژوهش مرسوم و آکادمیک وفادار نیست و به جز سه مورد از ارجاع درون‌متنی که به تعریف رجعت از منظر فرقه‌های مختلف پرداخته است، ارجاع دقیق به جلد، صفحه، نام اثر و مؤلف آن نداده است. مواردی که در آن ارجاع درون‌متنی ذکر شده است، درباره یک اختلاف قرائت در آیه ۱۸۵ سورة آل عمران و مناظره شیخ مفید با معتزله است. اینکه دقیقاً از کدام قسمت منابعی که در انتهای مدخل ذکر شد و کدام چاپ در متن مدخل استفاده شده است مشخص نیست. هرچند در دائرةالمعارف و دانشنامه‌نویسی به اندازه مقاله استفاده از ارجاعات درون‌متنی مرسوم نیست؛ اما در حدّ شناساندن مطالب به مخاطب لازم است ارجاعات درون‌متنی مشخص باشد. نداشتن ارجاع دقیق و مستندنبودن متن مدخل‌ها در دائرةالمعارف‌های قرآن و اسلام جزء ویژگی‌های آن است که تقریباً می‌توان این نقد را به اغلب مدخل‌های دائرةالمعارف اسلام وارد دانست. نکته دیگر درباره فهرست منابع پایانی این مدخل اینکه منابعی که در انتهای مدخل رجعت آمده است با عبارت «علاوه بر منابع ذکرشده در مقاله» فهرست شده است؛ یعنی از تمام این منابع در متن استفاده نشده است و ممکن است اطلاعاتی اضافه بر این مواردی که در مدخل آمده است و یا متفاوت از آن‌ها در منابعی موجود باشد که در این متن نیامده است. در نتیجه نمی‌توان به متن این مدخل به عنوان مطلبی که در یک دائرةالمعارف آمده است به صورتی جامع اعتماد و استناد کرد. لازم بود اگر به تمام این منابع دسترسی وجود داشته است در متن مدخل از آن‌ها استفاده می‌شد. در ابتدای ذکر منابع این نکته توسط مؤلف مدخل اشاره شده است که این ۴۰ عنوان منابع جهت مطالعه و ارجاع بیشتر در خصوص پژوهش درباره موضوع رجعت است. با توجه به اینکه تعداد و تنوع منابع بیشتر از مطالبی است که درباره رجعت و در سه صفحه دائرةالمعارف اشاره شده است، مشخص می‌شود کولبرگ ارائه‌ای کامل از این موضوع نداشته است. از جمله مواردی که در منابع انتهای مدخل می‌توان اشاره نمود به این شرح است: مسائل الامامة و مقتطفات من الكتاب الاوسط فی المقالات از عبدالله بن محمد ناشی اکبر، الايضاح فضل بن شاذان، البیان و تبیین جاحظ نیشابوری، شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، بحار الانوار محمدباقر مجلسی، اندیشه کلامی شیخ مفید مارتین مکدموت، اسلام ایرانی هانری کربن، الإيقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة شیخ حرّ عاملی و

۸. نتیجه

دائرة المعارف اسلام از جمله دائرة المعارف های کامل و مهم درباره اسلام است که موضوعات متنوع و متعددی را در بر می گیرد. با توجه به جنبه جهانی بودن این دائرة المعارف از مهم ترین مراجعی به شمار می رود که هر پژوهشگر و علاقه مند اسلام پژوه به آن مراجعه خواهد کرد در نتیجه بررسی و نقد مطالب و مدخل های موجد در آن امری ضروری است. با بررسی مجموعه مقاله های کلامی «دائرة المعارف اسلام» چنین مشخص است که اغلب نویسندگان آن در نگارش آموزه های اسلامی بر منابع و اندیشه های اهل تسنن متمرکز بوده اند.

مدخل «رجعت»، نوشته اتان کولبرگ در دائرة المعارف اسلام، گزارشی جامع و مختصر درباره رجعت است که برخلاف بسیاری از مستشرقان که به این موضوع اشاره ای نداشته اند، احتمالاً به دلیل تخصصی که در شیعه شناسی دارد هم به این موضوع پرداخته و هم نگاهی واقع بینانه دارد. در این بررسی مشخص شد که این مدخل جدا از کاستی و نقص در محتوا، ازلحاظ روشی نیز با ضعف هایی روبه روست. این مدخل از نظر منبع شناسی و نظام ارجاع دهی دارای نقص جدی است و با روش علمی قابلیت راستی آزمایی ندارد؛ زیرا مؤلف در متن مقاله به منابع مورد استفاده ارجاع نداده است. با وجود نکات مثبتی شامل اشاره به آیات و روایات درباره مسئله رجعت، وجود اختلاف نظر درباره مفهوم رجعت در فرقه های مختلف، تحلیل تاریخی و نداشتن تعصب در ارائه اظهارنظرهای مختلف درباره رجعت که در محتوای این مدخل وجود دارد؛ به دلیل برخی مبانی اشتباه و در دسترس نبودن منابع شیعی معتبر و یا برخی اطلاعات ناقص دیگر، مطالبی ذکر شده است که نیازمند بررسی، تصحیح و تکمیل است. از آن جمله می توان به کاستی ارائه معنای لغوی و اصطلاحی رجعت، کاستی در ارائه معنای رجعت از نگاه شیعه، ارائه اصطلاح رایج درباره رجعت، ماهیت بازگشت در مسئله رجعت، تتبع ناقص درباره رجعت در آیات قرآن اشاره کرد.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: محمدعلی رضایی اصفهانی و جمعی از اساتید جامعة المصطفی، قم: المصطفی، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۲. ابن بابویه، محمدبن علی، الاعتقادات فی دین الامامیه، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۴ق.
۳. ابن بابویه، محمدبن علی، کمال الدین و تمام النعمة، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۹.
۴. ابن براج، عبدالعزيز بن عزیز، جواهر الفقه، قم: جامعه مدرسين، ۱۴۱۱ق.
۵. ابن اثیر، مبارک بن محمد، النهاية فی غریب الحديث و الاثر، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۶۴ش.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالفکر، ۱۳۸۸ش.
۷. افضلی، محمدعلی، بررسی مدخل "غلو" در دانشنامه قرآن الیور لیمن، دوفصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، سال پانزدهم، شماره ۲۹، ۱۳۹۹ش.
۸. اللهی ظهیر، احسان، الشیعة و السنّة، لاهور: اداره ترجمه السنة، ۱۳۹۶ش.
۹. بهشتی مهر، احمد، متکلمان شیعی و گسترش علم کلام در دائرة المعارف قرآن لیدن، دوفصلنامه قرآن پژوهی خاورشناسان، سال دوازدهم، شماره ۲۳، ۱۳۹۶ش.
۱۰. تبریزی، میرزا جواد، صراط النجاة، قم: دفتر نشر برگزیده، ۱۴۱۶ق.
۱۱. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
۱۲. حرّ عاملی، محمد بن حسن، الايقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعه، قم: چاپخانه علمیه، بی تا.
۱۳. حلّی، حسن بن سلیمان، مختصر البصائر الدرجات، تحقیق: مشتاق مظفر، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۱ق.
۱۴. راغب اصفهانی، ابوالقاسم، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۴ق.
۱۵. سبحانی، جعفر، بحوث فی الملل و النحل، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ق.
۱۶. سیوطی، جلال الدین، الجامع الصغیر، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا.
۱۷. شبّر، سید عبداللّه، حق الیقین فی معرفة اصول الدین، منشورات الاعلمی، ۱۳۵۲ش.
۱۸. صدرالمتالهیین، محمد بن ابراهیم، الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، تصحیح: سید جلال الدین آشتیانی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۶ش.

۱۹. ضمیری، محمدرضا، رجعت یا بازگشت به جهان، تهران: نشر موعود، ۱۳۷۸ش.
۲۰. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه للطباعة و النشر، ۱۴۰۶ق.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیا التراث العربی، ۱۴۰۹ق.
۲۳. طیب، سید عبدالحسین، الکلم الطیب، تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۵۲ش.
۲۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۸ق.
۲۵. عکبری، محمد بن محمد، اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ش.
۲۶. علم الهدی، علی بن الحسین، رسائل شریف مرتضی، دارالقرآن، ۱۴۰۵ق.
۲۷. عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر، تهران: المكتبة العلمية الاسلامية، ۱۳۸۰ش.
۲۸. کاظمی، سیدعلی، بررسی و نقد دیدگاه ویلفرد مادلونگ درباره جهان پس از مهدی (عج)، مطالعات مهدوی، شماره ۵۴، ۱۴۰۰ش.
۲۹. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، بیروت: دار احیا التراث، ۱۴۰۳ق.
۳۰. مظفر، محمدرضا، عقائد الامامیه، مکتبة الثقافة الاسلامیه، بی تا.
۳۱. موسوی گیلانی، سیدرضی، جباری، حسین علی، تحلیل انتقادی غیبت و رجعت در اندیشه برنارد لوئیس، فصلنامه علمی - پژوهشی انتظار موعود، شماره ۷۰، ۱۳۹۹ش.
32. Amir-Moezzi, Mohammad Ali. The Divine Guide in Early Shi 'ism, trans. David Streight. Albany: State University of New York Press, 1994.
33. Amir-Moezzi, Mohammad Ali. Raj'a. In: Encyclopedia Iranica, 2005. Available at <http://iranica.com>
34. Arnaldez, Roger, "Ma'ad", E12, Vol.5, p. 894-892, Leiden, Brill, 2002.
35. Gardet, Louis, "Kiyama", E12, Vol.3, p.235-238, Leiden, Brill, 1986.
36. <https://clisel.com>
37. Inloes, Amina, Authentication Of Hadith On The Raj'ah, Under the supervision of Prof. M. S. Bahmanpour A M.A. dissertation submitted to the Islamic College

- in collaboration with Middlesex University in accordance with the requirements of the degree of MA in Islamic Studies in the Faculty of the School of Arts, 2009.
<http://Al-Islam.org>
38. Kohlberg, Etan, "RADJ'A", Encyclopedia of Islam, Volume XI, The Netherlands: Leiden, Brill, page 371-373, 1995.
39. Sachedina, Abdulaziz Abdulhussein. Islamic Messianism: The Idea of the Mahdi in Twelver Shi'ism. Albany: State University of New York Press, 1981.
40. Schimmel, Anne-Marie. Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam. New York: State University of New York, 1994.

Resources

1. *Quran Karim (The Noble Quran)*, Tarjome: Mohammad Ali Rezaei Esfahani va Jami'i az Asatid Jami'at al-Mustafa (Translation: Mohammad Ali Rezaei Esfahani and a Group of Professors from Al-Mustafa Univeristy), Qom: al-Mustafa, 2nd Edition, 1388 SH (2009 CE).
2. Afzali, Mohammad Ali, "*Barrasi Madkhal 'Ghuluww' dar Danishnamah-ye Quran Oliver Leaman*" (*Analysis of the Entry 'Exaggeration' in the Encyclopaedia of the Quran by Oliver Leaman*), Dofasnameh Elmi Quran-Pazhuhhi Khavare Shenasi (Bi-Annual Journal of Orientalists' Quranic Studies), Year 15, No. 29, 1399 SH (2020 CE).
3. Alam al-Huda, Ali ibn al-Hosseini, *Rasa'il Sharif Murtada (Treatises of Sharif Murtada)*, Dar al-Quran, 1405 AH (1985 CE).
4. Allahi-Zahir, Ehsan, *Al-Shi'ah wa al-Sunnah (The Shi'a and the Sunnah)*, Lahore: Idarat al-Tarjama al-Sunnah, 1396 AH (1976 CE).
5. Amir-Moezzi, Mohammad Ali, Raj'a. In: *Encyclopedia Iranica*, 2005. Available at <http://iranica.com>
6. Amir-Moezzi, Mohammad Ali, *The Divine Guide in Early Shi'ism*, Trans. David Streight. Albany: State University of New York Press, 1994.
7. Arnaldez, Roger, "*Ma'ad*", E12, Vol.5, p. 894-892, Leiden, Brill, 2002.
8. Ayyashi, Muhammad ibn Mas'ud, *Al-Tafsir (The Exegesis)*, Tehran: Islamic Scientific Library, 1380 SH (2001 CE).
9. Beheshti-Mehr, Ahmad, "*Mutakalliman Shi'i wa Gostarish-e Elm-e Kalam dar Da'irat al-Ma'arif Quran Leiden*" (*Shi'ite Theologians and the Expansion of Theology in the Encyclopaedia of the Quran of Leiden*), Dofasnameh Elmi Quran-Pazhuhhi Khavare Shenasi (Bi-Annual Journal of Orientalists' Quranic Studies), Year 12, No. 23, 1396 SH (2017 CE).
10. Damiri, Mohammad Reza, *Raj'ah ya Bazgasht be Jahan (Return or Coming Back to the World)*, Tehran: Moud Publications, 1378 SH (1999 CE).
11. Farahidi, Khalil ibn Ahmad, *Kitab al-'Ayn (The Book of 'Ayn)*, Beirut: Al-'Alami Institute, 1408 AH (1987 CE).
12. Gardet, Louis, "*Kiyama*", E12, Vol.3, p.235-238, Leiden, Brill, 1986.
13. Har Amili, Muhammad ibn Hasan, *Al-Iyqaz min al-Hij'ah bil-Burhan 'ala al-Raj'ah (Awakening from the Drowsiness with the Proof of Return)*, Qom: Alimiyyah Press, n.d.
14. Hilli, Hasan ibn Sulaiman, *Mukhtasar al-Basa'ir al-Darajat (Abridged Insights of Degrees)*, Edited by: Mushtaq Muzaffar, Qom: Islamic Publishing Institute, 1421 AH (2000 CE).

15. Ibn Athir, Mubarak ibn Muhammad, *Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar (The End in the Strange Words of Hadith and Tradition)*, Qom: Isma'ilian Institute, 1364 SH (1985 CE).
16. Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali, *Al-I'tiqadat fi Din al-Imamiyyah (Beliefs of the Imamiyyah)*, Qom: Sheikh Mufid Congress, 1414 AH (1993 CE).
17. Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali, *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah (The Perfection of Religion and the Completion of Blessing)*, Qom: Jamkaran Mosque, 1389 SH (2010 CE).
18. Ibn Barraj, Abdulaziz ibn Aziz, *Jawahir al-Fiqh (Jewels of Jurisprudence)*, Qom: Jami'at al-Mudarrisin, 1411 AH (1990 CE).
19. Ibn Manzoor, Muhammad ibn Makram, *Lisan al-Arab (The Tongue of the Arabs)*, Beirut: Dar al-Fikr, 1388 SH (2009 CE).
20. Inloes, Amina, *Authentication Of Hadith On The Raj'ah*, Under the supervision of Prof. M. S. Bahmanpour A M.A. dissertation submitted to the Islamic College in collaboration with Middlesex University in accordance with the requirements of the degree of MA in Islamic Studies in the Faculty of the School of Arts, 2009. <http://Al-Islam.org>
21. Jawhari, Ismail ibn Hammad, *Al-Sihah Taj al-Lughah wa Sihah al-'Arabiyyah (The Correct Words: The Crown of Language and the Correct Words of the Arabs)*, Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin, 1407 AH (1987 CE).
22. Kazemi, Seyyed Ali, "Barrasi wa Naqd Didgah Wilfred Madelung darbareh-ye Jahan Pas az Mahdi (aj)" (*Analysis and Critique of Wilfred Madelung's View on the World after the Mahdi (aj)*), Mahdism Studies, No. 54, 1400 SH (2021 CE).
23. Kohlberg, Etan, "RADJ'A", *Encyclopedia of Islam*, Volume XI, The Netherlands: Leiden, Brill, page 371-373, 1995.
24. Majlisi, Muhammad Baqir, *Bihar al-Anwar (Seas of Lights)*, Beirut: Dar Ihya al-Turath, 1403 AH (1983 CE).
25. Mousavi Gilani, Seyyed Razi; Jabari, Hossein Ali, "Tahlel wa Naqd-e Ghaybat wa Raj'ah dar Andisheh-ye Bernard Lewis" (*Critical Analysis of Occultation and Return in the Thought of Bernard Lewis*), Scientific-Research Quarterly of Awaited Savior, No. 70, 1399 SH (2020 CE).
26. Muzaffar, Muhammad Reza, *Aqa'id al-Imamiyyah (Beliefs of the Imamiyyah)*, Islamic Culture Library, n.d.
27. Raghib Isfahani, Abu al-Qasim, *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran (The Vocabulary of the Strange Words of the Quran)*, Beirut: Dar al-Ma'rifah, 1404 AH (1983 CE).
28. Sachedina, Abdulaziz Abdulhussein. *Islamic Messianism: The Idea of the Mahdi in Twelver Shi'ism*. Albany: State University of New York Press, 1981.
29. Sadr al-Muta'allihin, Muhammad ibn Ibrahim, *Al-Shawahid al-Rububiyyah fi al-Manahij al-Sulukiyyah (Divine Manifestations on the Spiritual Journey Methods)*,

- Edited by: Seyyed Jalal al-Din Ashtiyani, Qom: Islamic Propaganda Office, 1386 SH (2007 CE).
30. Schimmel, Anne-Marie. *Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam*. New York: State University of New York, 1994.
 31. Shubbar, Seyyed Abdullah, *Haq al-Yaqin fi Ma'rifat Usul al-Din (The True Certainty in Knowing the Principles of Religion)*, Beirut: Al-'Alami Publications, 1352 SH (1973 CE).
 32. Subhani, Ja'far, *Buhuth fi al-Milal wa al-Nihal (Research in Sects and Creeds)*, Qom: Islamic Publishing Institute, 1415 AH (1994 CE).
 33. Suyuti, Jalal al-Din, *Al-Jami' al-Saghir (The Small Collection)*, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, n.d.
 34. Tabarsi, Fadl ibn Hasan, *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran (The Compilation of Elucidation in the Exegesis of the Quran)*, Beirut: Dar al-Ma'rifah lil-Tiba'ah wa al-Nashr, 1406 AH (1986 CE).
 35. Tabataba'i, Seyyed Muhammad Hossein, *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Scale in the Exegesis of the Quran)*, Qom: Islamic Publications Office of Jami'at al-Mudarrisin, 1417 AH (1996 CE).
 36. Tabrizi, Mirza Jawad, *Sirat al-Najat (The Path of Salvation)*, Qom: Daftar Nashr Bargozideh, 1416 AH (1995 CE).
 37. Tayyib, Seyyed Abdul-Hossein, *Al-Kalim al-Tayyib (The Good Words)*, Tehran: Islamiyyah Bookstore, 1352 SH (1973 CE).
 38. Tusi, Muhammad ibn Hasan, *Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran (The Elucidation in the Exegesis of the Quran)*, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1409 AH (1988 CE).
 39. Ukbari, Muhammad ibn Muhammad, *Awa'il al-Maqalat fi al-Madhahib wa al-Mukhtar (The Early Articles on Sects and Selections)*, University of Tehran: 1372 SH (1993 CE).
 40. www.clisel.com.